

Регулювання сучасних збройних конфліктів міжнародними гуманітарними засобами

20

Сергій СТАСЮК,
помічник судді Верховного Суду
України

Перше десятиліття XXI століття ознаменувалося новими успіхами, визначними досягненнями науки й техніки, мистецтва, архітектури, охорони здоров'я тощо. Водночас існуюча цивілізація не позбулася таких вад, як голод, злидні, злочинність, тероризм, локальні збройні конфлікти та війни. У такій ситуації людство покладає великі надії на міжнародні гуманітарні засоби, роль і значення яких постійно зростають. З часом вони стають певним стандартом, який визначає норму міжнародної поведінки в разі збройних конфліктів.

Поширена думка про те, що міжнародні гуманітарні засоби є вигадкою правників, які не уявляють собі реалій війни, може призвести до ситуації, коли військовики вважатимуть себе вільними від будь-яких зобов'язань і керуватимуться у своїй діяльності тільки вимогами військової потреби. Таке становище є неприпустимим, оскільки сприятиме зростанню кількості військових злочинів і, зрештою, призведе до деградації збройних сил і держави загалом. Набуття знань щодо міжнародних гуманітарних засобів, формування стійких навичок поведінки та вміння обирати способи ведення бойових дій за найнесподіваніших обставин, на нашу думку, серед найважливіших умов підготовки військовиків. Водночас знання правових норм збройних конфліктів різними категоріями населення забезпечує його ефективне застосування. Неможливо використовувати міжнародні гуманітарні засоби під час збройного конфлікту без усебічного поширення знань про нього в мирний час та формування на цій основі відповідної правосвідомості.

У сучасній міжнародно-правовій літературі окремі аспекти регулювання збройних конфліктів міжнародними гуманітарними засобами висвітлювали багато вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких В. Богданович, В. Базов, В. Бліщенко, А. Коротков, Ю. Сокових, М. Буроменський, І. Соломоненко, А. Кибальник, І. Кудас, А. Наумов, А. Мовчан, М. Неліп, О. Мережко, І. Сандос, Я. Броунлі та ін. [6].

Зокрема, В. Богданович розглядає окремі положення міжнародних гуманітарних засобів у контексті забезпечення національної безпеки держави [3]. В. Базов розкриває їхню роль і місце в загальній системі запобігання та припинення міжнародних злочинів, які можуть бути скоєні під час збройних конфліктів [1]. В. Бліщенко досліджує правові норми міжнародних гуманітарних засобів та дієвість їх застосування в кон-

тексті правового регулювання збройних конфліктів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. [2]. Проте, незважаючи на це, зазначена проблематика й досі залишається надзвичайно актуальною та не до кінця дослідженою. Тому автор ставить за мету здійснити аналіз правових засад міжнародних гуманітарних засобів та відповідних їм можливостей регулювання збройних конфліктів задля використання їх у політико-правовій практиці України як суб'єкта міжнародного права.

У сучасному міжнародному праві як загальноприйнятий, що має характер *ius cogens*, закріпився принцип мирного розв'язання міжнародних суперечок. Відповідно до п. 3 ст. 2 Статуту ООН «усі Члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами в такий спосіб, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку та справедливість». Статут ООН надає сторонам, що є учасниками суперечки, вільний вибір засобів, які вони вважають найприйнятнішими для вирішення даного спору.

Проте, як відомо, міжнародному співтовариству все ще не вдалося уникнути збройних конфліктів, що приносять горе й страждання людям. Попри заборону використання військової сили в міжнародних відносинах держави досить часто звертаються до неї для вирішення суперечок та конфліктних ситуацій, що виникають між ними. Це стосується й новітньої історії, коли закінчилися тривалий період «холодної війни» та глобальне протистояння двох наддержав. Біполярна система трансформувалася в багатополосний світ. За надзвичайно короткий історичний період сталися події, які за своїми політичними наслідками можна порівняти хіба що з двома минулими світовими війнами: розпалися так звана система соціалізму та Організація Варшавського договору як один із світових центрів могутності. Відбулися масштабні геополітичні

зрушення, перегрупування сил, коаліцій, союзів, зміна політичних режимів, утворилися нові незалежні держави тощо. Хоча новий світовий перерозподіл практично виключив ризик глобального військового конфлікту, проте різко зросла загроза локальних конфліктів, які мають переважно національні та релігійні відтінки. Парадоксально, але кінець епохи холодної війни не став початком епохи миру та стабільності. З початку 90-х років минулого століття спостерігається різке зростання кількості внутрішніх та міжнародних конфліктів, які істотно дестабілізують світ і загрожують міжнародній безпеці. Особливість цих конфліктів у тому, що їхніми учасниками є або молоді постколоніальні країни, які зазвичай не мають сильних структур державного управління, або певні сили всередині держав, у яких також відсутні міцні організаційні структури.

Саме за таких складних соціально-політичних та економічних обставин дедалі більше вчених, теоретиків міжнародного права, політиків і дипломатів почали замислюватися над правомірністю та можливостями старих і водночас нових засобів регулювання збройних конфліктів, таких як «втручання з гуманітарною метою», «гуманітарна інтервенція», «військово-силове попередження ескалації конфлікту» тощо. Річ у тому, що, з одного боку, масштаб насильства у конфліктах змішаного типу створює ситуацію аморальності за невтручання розвинених держав. Аналітики справедливо зазначають, що міжнародні підрозділи миротворців були розміщені в Боснії та Герцеговині лише після того, як там загинуло близько 250 тисяч осіб, а в Руанді – коли загинували налічувалося вже майже півмільйона [7]. З другого боку – зростає кількість критиків регулятивних можливостей міжнародних гуманітарних засобів, незадоволених їхньою низькою ефективністю, неспроможністю запобігти масовим порушенням прав комбатантів, цивільного населення та біженців. Деякі російські науковці вважають, що «гуманітарне право відмирає» [11]. Г.-П. Гассер, узагальнюючи аргументи критиків гуманітарного права, привертає увагу на тлі найпоширеніших порушень правочинних норм у сучасних збройних конфліктах і до нових проблем: консерватизм наявних норм, повільність процесу заборони зброї масового ураження тощо [4, с. 3–53]. У цьому контексті, на нашу думку, слід відзначити ще серйознішу проблему міжнародних гуманітарних засобів – надзвичайно складне узгодження волі держав за подальшої кодифікації міжнародно-правових норм.

Концепція «гуманітарної інтервенції» часто пропонується як найоптимальніший шлях подолання міжнародних гуманітарних криз сьогодення. Дослідженню відповідності цієї концепції принципам та нормам міжнародного права в минулому присвятили свої праці відомі вітчизняні науковці Ф. Мартенс, Н. Захаров, Г. Тункін, А. Мовчан, зарубіжні фахівці Я. Броунлі, Л. Опенгейм, Н. Родлі, Ч. Хайд та інші. Вітчизняні науковці М. Неліп та О. Мережо, вважають, що теоретичне розв'язання проблеми правомірності гуманітарної інтервенції створить належні умови та нові механізми «у вигляді гуманітарних силових операцій ООН для повної перемоги світового співтовариства над міжнародними гуманітарними кризами...» [10, с. 11].

Загалом, поділяючи думку щодо поширення практики гуманітарної інтервенції та певною мірою шляхетної мети її творців, вважаємо за необхідне висловити скептицизм із приводу легітимності та наслідків проведення гуманітарних силових операцій, а також можливості «повної перемоги» над збройним насильством. Першим випробуванням механізму гуманітарних силових операцій ООН після закінчення «холодної війни» стала операція з надання допомоги курдам і шиїтам, яка була санкціонована резолюцією № 688 Ради Без-

пеки ООН. Дії військ тринадцяти країн стали допоміжними в боротьбі з іракською агресією і відбувалися синхронно з військовою операцією «Буря в пустелі» у січні 1991 року.

Цілком самостійною гуманітарною силовою акцією ООН стала операція у Сомалі 1992 року під час спроби врегулювати внутрішній збройний конфлікт, у якому тільки від голоду щодня гинуло близько 3 000 осіб. Відповідно до резолюції Ради Безпеки № 794, на підставі глави VII операція в Сомалі здійснювалася на розсуд Генерального секретаря ООН, а в практичному аспекті її виконували США. Подальші трагічні події в Сомалі показали, що жодна військова сила неспроможна відмінити обов'язковість використання усіма сторонами конфлікту міжнародних гуманітарних засобів, інакше «гуманітарна діяльність» втрачає сенс.

Саме такий висновок підтвердили перебіг та наслідки силових операцій ООН 1994–1995 років у Боснії та Герцеговині. Зокрема, під час натовського бомбардування 30 серпня 1995 року загинуло майже 350 сербів, сотні людей дістали поранення, руйнації зазнали суто цивільні об'єкти, що стало наочним свідченням порушення Женевських конвенцій 1949 року стосовно захисту цивільного населення. Крім того, організатори силових операцій ООН, по суті, опинилися на боці однієї сторони в міжетнічному внутрішньому конфлікті, відкинувши принцип нейтральності.

Отже, з огляду на зазначене вище можна стверджувати, що гуманітарним силовим операціям ООН під час приборкання змішаних збройних конфліктів притаманні такі риси:

- невизначений міжнародно-правовий характер військових гуманітарних акцій. Зокрема, рішення про бомбардування сербських позицій навколо Сараєва було прийняте Радою НАТО без спеціальної резолюції Ради Безпеки ООН, тобто ухвалою військово-політичної організації всупереч Статуту ООН. Те саме можна сказати про війну 2003 року та подальшу окупацію Іраку (порушені статті 51, 52) [9, с. 20–209];

- нездатність учасників силових акцій уникнути порушень міжнародного гуманітарного права, особливо щодо захисту цивільного населення, споруд цивільного та культурного призначення. Навіть США, які завжди критично ставляться до повідомлень своїх антагоністів на Близькому Сході, визнали, що під час останньої війни в Іраку та його подальшої окупації (2003–2010 рр.) загинули десятки невинних цивільних осіб;

- неприхований політичний підтекст більшості силових акцій. Так, незважаючи на найжахливіші наслідки громадянської війни в Руанді 1994 року (1,5 млн. закатованих та 4 млн. поранених на 8 млн. мешканців, за даними руандійських джерел), США обрали позицію невтручання відповідно до власних «національних інтересів», а французькі підрозділи парашутистів, навпаки, виступили на боці режиму хуту, із яким вони були пов'язані військово-політичними угодами [5, с. 61];

- саме регулювання збройних конфліктів силовими акціями ООН будь-якими засобами обмежене вузькими рамками можливостей запобігання подальшому геноциду та роз'єднанню ворогуючих сторін. Сутність збройної боротьби не змінюється втручанням «третьої сторони». А головне – «силові операції» не мають історичних традицій та усталених норм гуманної поведінки.

Донедавна вважалося, що сучасною правомірною альтернативою гуманітарній інтервенції у межах нинішнього міжнародного правопорядку можуть бути:

- а) гуманітарні силові операції ООН з установалення миру («*peace-forcing operations*»), які здійснюються на підставі глави VII Статуту та згідно з резолюцією Ради Безпеки міжнародними збройними силами з метою недопущення поглиблення «гуманітарної кризи»;

б) операції ООН із підтримання миру («*peace-keeping operations*») у конфліктогенних регіонах, які застосовуються відповідно до глави VI Статуту з метою запобігання поновленню бойових дій.

Головною ознакою операцій ООН із підтримання миру, на відміну від гуманітарної інтервенції, є принцип незастосування сили й використання зброї тільки з метою самооборони. Війська, розташовані згідно з мандатом Ради Безпеки в Анголі, Іраку, Сомалі, Руанді, Боснії, прагнули до підтримання хоча б нестійкого мирного *status quo*. Щодо природи гуманітарних силових операцій та операцій з підтримання миру, за аналогією з дослідженням природи міжнародного права, то слід також зазначити істотні відмінності перших, других і третіх. Операції «*peace-keeping*» належать до превентивних заходів міжнародного права, реалізація яких покликана запобігти ще більшому прояву насильства. За своєю природою гуманітарна інтервенція становить виняток із принципу незастосування сили за таких надзвичайних умов та масштабів порушень засадничих прав людини, що невтручання саме по собі є «міжнародно-кримінальною бездіяльністю». Водночас під лінгвістичним кутом зору термін «інтервенція» звучить доволі непривабливо, тому деякі фахівці пропонують нове поняття «гуманітарна акція», до змісту якого передбачається внести також нерепресивні елементи [8].

Остання чверть ХХ ст. продемонструвала ще один «силовий спосіб» врегулювання стихії внутрішнього та міжнародного насильства – односторонні, короткотермінові військові акції держав – лідерів у царині міжнародних відносин. Посилаючись на абстрактні «норми міжнародного права», США здійснюють повітряні напади на об'єкти в інших країнах із використанням високоточної зброї, а також інтервенції до деяких країн (Афганістан, Сомалі, колишня Югославія та Ірак). Не менш парадоксальними є заяви представників США та НАТО про готовність здійснювати повітряні удари по ядерних об'єктах Ірану з метою «запобігання розповсюдженню ядерної зброї». Під правовим кутом зору такі дії теоретично можуть бути виправдані «надзвичайним виключним правом» (*ins extremae necessitatis*), яке було запроваджене до юридичної науки німецьким правником І. Пюттером у ХVІІІ ст. Надалі К. Ф. фон Гербер указував, що «державне надзвичайне право» – це право держави на запровадження наднормального конституційного життя з метою запобігання надзвичайній небезпеці.

Отже, міжнародні гуманітарні засоби регулювання збройних конфліктів склалися протягом тривалої історії. Вони ґрунтуються на антропологічній природі універсального захисту життя і прав людини, незважаючи на політичні, ідеологічні та релігійні чинники. Міжнародне гуманітарно-правове поле регулювання війн та збройних конфліктів визначається його суттєвими характеристиками, як-от: міжнародно-правовий статус (війна, міжнародний військовий конфлікт, внутрішній збройний конфлікт, насильницькі дії, які супроводжують військово-політичні акції з підтримання чи встановлення миру в конфліктогенних регіонах, спорадичні насильницькі дії, що виникають унаслідок «силових методів» розв'язання внутрішніх проблем) соціально організованого збройного насильства; ступінь розвитку гуманітарних засад та цивілізованості суспільства, в життєвому просторі якого спалахнув конфлікт; наявність кодифікованих норм урегулювання конфлікту та історично виправданих моральних традицій тощо. Водночас регулятивні можливості міжнародних гуманітарних засобів регулювання збройних конфліктів прямо залежать від ступеня доступності правових засад миротворчої діяльності з деескалації конфліктів, від «промульгації» рішень державних органів щодо початку, перебігу та завершення конфлікту.

Зазначаючи низьку ефективність імплементації міжнародного права війни до юридичного поля України, слід зауважити, що й «силові акції» ООН у другій половині ХХ ст. та першому десятилітті поточного століття, як показала історична практика, також не вирізняються продуктивністю. Так, на думку деяких аналітиків, із 39 операцій ООН з 1948 по 2007 рік тільки деякі миротворчі акції можуть вважатися вдалими. Цей факт переконливо свідчить про важливість адекватного розв'язання проблеми дотримання норм міжнародного гуманітарного права.

Міжнародне право не має притаманних йому «силових» механізмів і структур примусу, тому виконання його вимог є особливо проблематичним. Зважаючи на відсутність потужних важелів виконання приписів міжнародного гуманітарного права (суд, поліція, армія), ефективність його регулятивної функції залежить від справжньої імплементації та функціонування механізму реалізації.

У сучасному міжнародному праві з'явилася система відповідальності за порушення законів та звичаїв війни. Це сприяло запобіганню злочинів та посиленню захисту прав людини. Імплементація в царині законодавства є заключним етапом процесу гармонізації національних і міжнародних правових систем із питань регулювання збройних конфліктів. З метою виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань під час підготовки, планування та ведення бойових дій потрібно враховувати норми міжнародного гуманітарного права щодо захисту жертв війни, передусім цивільних осіб, осіб, які припинили безпосередню участь у збройному протистоянні, цивільних об'єктів, захисту особливо небезпечних об'єктів та культурних цінностей.

Джерела

1. Базов В. П. Кримінальна відповідальність за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права: Навч. посібн. – К.: Істина, 2003. – 136 с.
2. Блищенко В. І. Региональные конфликты и международное право. Вторая половина XX – начало XXI века: Учебн. пособ. / В. И. Блищенко, М. М. Солнцева. – М.: ОАО Издательский дом «Городец», 2005. – 494 с.
3. Богданович В. Ю. Теоретические основы анализа проблем национальной безопасности государства в военной сфере. – К.: Основа, 2006. – 296 с.
4. Гассер Г.-П. Вызов, брошенный 26-й конференции Красного Креста и Красного Полумесяца // Московский журнал международного права. – 1996. – № 3. – С. 34–53.
5. Ильин Ю. Д. Международное право и война в наши дни // Московский журнал международного права. – 1996. – № 1. – С. 48–62.
6. Кибальник А. Г. Преступление против мира и безопасности человечества / А. Г. Кибальник, И. Г. Солomonенко, А. В. Наумов (науч. ред.). – М.: Ассоциация «Юрид. центр», 2004. – 383 с.
7. Косовский покер // Столичные новости. – 1999. – № 3.
8. Матеріали «круглого столу» в редакції журналу «Государство и право». – 1998. – № 8. – С. 50.
9. Международное право в документах: Учебн. пособ. \ Сост. Н. Т. Блатова. – М.: Юрид. литература, 1982. – 865 с.
10. Неліп М. І., Мережко О. О. Силовий захист прав людини. – К., 1998. – С. 119–130.
11. Старушенко Т. Б. Не только тушить, но и предупреждать конфликты // Московский журнал международного права. – 1997. – № 1. – С. 29.